

FTAMP 16.21.61

doi.org/10.55491/2411-6076-2022-3-44-51**Қ. Күдерінова^{1*} , А. Фазылжанова¹ **

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ОРФОЭПИЯЛЫҚ НОРМАСЫ

Аннотация. Мақалада қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасы мен қазіргі сөзінің фонетика-орфоэпиялық ерекшелігі салыстырылады. Ол үшін бірыңғай қазақ ұлты қоныстанған Ақтөбе облысы Шалқар ауданы, Қызылорда облысы Арал ауданы, Шығыс Қазақстан облысы Зайсан ауданына іссапар ұйымдастырылып, жасы үлкен қазақтардың машықсыз сөйлеген сөздері жазып алынып, 2000 жылдан бері туған қазақ жастарының және 70 жылдардан бері туған қазақ азаматтарының сөйлеу ерекшеліктерімен салыстыра отырып талданды. Ата буын өкілдері мен жас буын өкілдерінің сөзі фонетика-просодикалық деңгейі сөзсаптамдық деңгей тұрғысынан қарастырылды. Нәтижесінде 70 жылдардан бері қарай туған қазақтілділердің ауызша тілінде көбіне жазба тіл нормасы сақталғандығы, сөзді қалай жазылса, солай айтатындығы, 2000 жылдан бері қарай туған ұрпақтың сөйлеу тілінде тіпті қазақ тілінің нормасына жат жаңа құбылыстар пайда болып жатқандығы байқалды. Тілдегі бұндай өзгерістер дәстүрлі грамматикалық жүйеге, тілдік білімі жоғары деңгейде дамыған тіл тұтынушыларының сөзсаптам дағдысына сәйкес келмейтіндігі көрсетіліп, қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамасының өзгергендігі, ұлттық, дәстүрлі сипатынан ажырағаны туралы айтылады.

Тірек сөздер: қазақ тілі, ұлттық әдеби тіл нормалары, фонетика, орфоэпия, мемлекеттік тіл.

К.Кудеринова^{1*}, А.Фазылжанова¹

¹Институт языкознания имени А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан
*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНАЯ И СОВРЕМЕННАЯ ОРФОЭПИЧЕСКАЯ НОРМА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье сравниваются фонетико-орфоэпические особенности современного и традиционного словообразования казахского языка. Для этого была организована командировка в Шалкарский район Актюбинской области, Аральский район Кызылординской области, Зайсанский район Восточно-Казахстанской области, где проживал единый Казах, были записаны неспешные выступления старших казахов, проанализированы особенности речи казахской молодежи 2000 года рождения и граждан Казахстана 70-х годов рождения. Фонетико-просодический уровень речи представителей старшего поколения и молодого поколения рассматривался с точки зрения созсаптамского уровня. В результате, начиная с 70-х годов в устном языке казахов в основном соблюдались нормы письменности, как пишется, так и произносится слово, а с 2000 года в речи родившихся поколений появляются новые явления, чуждые даже нормам казахского языка. Такие изменения в языке не соответствуют традиционной грамматической системе, словообразовательным навыкам потребителей языка с высоким уровнем языкового образования, говорят об изменении традиционной лексики казахского языка, отрыве от традиционной, национальной.

Ключевые слова: казахский язык, нормы национального литературного языка, фонетика, орфоэпия, государственный язык.

К.Кудеринова^{1*}, А.Фазилжанова¹

¹A.Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

NATIONAL AND MODERN ORTHOEPIC NORM OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. The article compares phonetic and orthoepic features of modern and traditional word formation of the Kazakh language. For this purpose, a business trip was organized to the Shalkar district of the Aktobe region, the Aral district of the Kyzylorda region, the Zaisan district of the East Kazakhstan region, where a single Kazakh lived, unhurried speeches of senior Kazakhs were recorded, the speech features of Kazakh youth born in 2000 and citizens of Kazakhstan born in the 70s were analyzed. The phonetic-prosodic level of speech of the representatives of the older generation and the younger generation was considered from the point of view of the Socaptam level. As a result, since the 70s, the Kazakh oral language has mostly observed the norms of writing, both writing and pronouncing the word, and since 2000, new phenomena have appeared in the speech of the born generations, alien even to the norms of the Kazakh language. Such changes in the language do not correspond to the traditional grammatical system, word-formation skills of consumers of the language with a high level of language education, speak of a change in the traditional vocabulary of the Kazakh language, separation from the traditional, national.

Keywords: Kazakh language, norms of national literary language, phonetics, orthography, state language.

Кіріспе

Тілдік жағдаяттың дәстүрлі сөзсаптамға әсері. Тілдік жағдаят дәстүрлі сөзсаптамның сақталу/сақталмауына, жаңғыру/ жаңғырмауына, жетілу/жетілмеуіне әсер етіп қана қоймай, оның бар болуының, тіл иелменінің күнделікті коммуникациясында қолданылуының бірден-бір негізі болып табылады. Дегенмен бұл әсер тікелей жүзеге аспайтыны, басқаша айтсақ, тіл иелмені сөзсаптамның дәстүрлі сипатта болуы мен оның сапасы және тілдік жағдаят арасында тікелей корреляция болмайды. Сырт қарағанда КСРО кезеңіндегі тілдік жағдаятта қазақтілділердің сөзсаптамы дәстүрлі белгілерінен ажыраған күйде, ал тәуелсіздік кезеңдегі тілдік жағдаятта дәстүрлі сөзсаптам иелерінің саны артуы тиіс көрінеді. Шын мәнінде, тілтанушы ғалымдар жағдайдың керісінше екенін айтып, мәселе көтеріп жүр: кеңестік кезеңдегі тіл иелменінің сөзсаптамы бүгінгі тәуелсіздік кезеңдегілердің сөзсаптамынан әлдеқайда дұрыс, нормаға сай, дәстүрлі сипаты қанық болғаны анықталып отыр. Мұның бірнеше себебі бар:

- Кеңестік кезеңде қазақтілділердің басым бөлігі локалды түрде ауылдарда шоғарланды, ауылдағы автохтонды тіл иелмендеріне импортталған тілдің әсері қалалардағыдай күшті болмады;

- Кеңестік кезеңдегі тілдік жағдаят адамзаттың кітаптан қол үзбеген дәуірінде қалыптасты. Бұл дәуірде қоғамдық сананың бірегейленуіне әсер ететін басты фактор кітап, әсіресе көркем әдебиет түріндегі ақпарат құралы болды, оның үстіне кеңестік идеологияның мықты насихатшысы ретінде халықтан шыққан жазушылар ерекше мәртебе алды, олардың туындылары халыққа түсінікті тілде, демек ұлттық сөзсаптам бойынша жазылып, кеңінен тарап отырды;

- Алайда тәуелсіздік алғаннан кейін саяси, экономикалық, зияткерлік элита импортталған тіл иелмендеріне айналып, ана тілдерінен қол үзіп қалған қала қазақтарынан құралды, орыс тілінің қызметі инерция принципі бойынша әлсіреген жоқ;

- Әсіресе қала қазақтарының отбасыларында тілдік трансмиссия әлсіреді, ата ұрпақ ұлттық тілде дәстүрлі сөзсаптамға сәйкес сөйлегенмен, аға ұрпақ мүлде сөйлемеді, ал жас ұрпақтың ана тіліндегі сөзсаптамды әбден калькаланған немесе өзгеріске ұшыраған күйде. Сонымен бірге 2010 жылдан, яғни гаджеттердің, іт-техника мен компьютерлік технологияның жетілген түрі шыға бастағаннан бері дүниеге келген ұрпақ табиғи тілдік ортасы, этникалық тіл иелері (орыстар мен ағылшындар) жоқ болса да, орыс және ағылшын тілінде тіл сындырып жатыр. Осындай жаһандық коммуникация құралдары арқылы ақпарат тарату базасы күшті тілдердің бейконтакттілі жолмен өз аясын кеңейту, олардың виртуалды кеңістіктегі үстемдігінің әсері және мектептегі білім беру саясатының Қазақстанда біраз жыл қазақ-орыс-ағылшын үштілділік (2008) негізде жүргізілу салдарынан, тағы басқа да сырты фактор әсерінен автохтонды тіл иелмендерінің жас ұрпағы арасында жартыкеш тілділік (полуязычие) көп кездеседі.

- Тәуелсіздік ішкі миграция үдерісін күшейтті, қазақтардың жаппай қалалануына мүмкіндік берді. Бұл үдерістер қоғам өмірінің түрлі саласында мемлекеттік тілдің қолданыс арналарының ашылуы кезеңіне тұспа-тұс келді. Жаңа құбылыстар мен реалийлерге өз тілінде атау беру, лезде таратуды қажет ететін сан салалы ақпарат легін игеру үшін орыстанған қала қазақтары мен ана тілінде көбінде тұрмыстық деңгейде, ары кетсе кітаби тілдің бір стилінде ғана жетік сөйлейтін дала қазақтары үшін оңайға түскен жоқ. Сондықтан көп жағдайда импортталған тіл ресурстарына, ұлттық тілдің ішкі заңдылықтарына сай игерілмеген аудармаға, кеңестік кезеңде қалыптасқан калька арқылы жаңаны игеру әдістеріне арқасүйеушілік басымдық алып кетті. Ана тілінің ішкі ресурсы арқылы жаңартпалар жасау үрдісі іске қосылғанмен, ол тіл иелмендері арасында жаппай сипат алуына біраз уақыт қажет болды. Сөйтіп, сөзсаптам өзгерді, ұлттық, дәстүрлі сипатынан ажырады.

Материал және әдістер

Қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамды қандай еді, жоғарыдағыдай тілдік жағдаяттың кесірінен қазір қандай күйге түсті деген үлкен сауалға тілдің дыбыстық, орфоэпиялық деңгейлеріне салыстырмалы талдау жасау арқылы жауап іздеуге тырысамыз. Ол үшін Ақтөбе облысы Шалқар ауданы, Қызылорда облысы Арал ауданы, Шығыс Қазақстан облысы Зайсан ауданында тұратын 70-85 жас аралығындағы, орыс тілінде сөйлей алмайтын қариялармен жүргізілген және 2000 жылдан бермен қарай туған 17-22 жас аралығындағы әртүрлі мамандықта оқитын студенттер мен оқымайтын жастардан алынған сұхбат материалдары әртүрлі көлемде пайдаланылды.

Әдебиетке шолу

Мақалада қазақ тілінің нормаларына қатысты түрлі әдебиеттер қарастырылды: Н.Уәли, К. Күдерінова, А.Фазылжанова және т.б., сонымен қатар қазақ тілінің анықтағышына шолу жасалды.

Нәтижелер және талқылау

Фонетикалық деңгейге тоқталсақ. Сөздің дыбыстық жағы, просодиясы мен орфоэпиясы ойды жарыққа шығаруда өте маңызды коммуникативтік қызмет атқарады. Сөздің фонетикалық жағы, ғасырлар бойы қалыптасқан орфоэпиялық нормасы бұзылса, бүкіл сөздің коммуникативтік сапасы нашарлайды.

Ал қазақ тілінің басты фонетикалық заңдылығы – үндесім заңы (сингармонизм) (Уәли және т.б., 2005). Бұл заңдылыққа сәйкес, сөз түбірі мен оған қосылған жұрнақ, жалғанған жалғау, не бірыңғай жуан, не бірыңғай жіңішке болып үндеседі (*бала+лар, бөле-лер, қора+лар, төбе+лер*). Тіл үндесімі деп аталатын бұл заңдылық, қазақ тілінің негізгі заңы, тілдің ауызша және жазба формаларына ортақ. Сингармонизм заңының екінші түрі – ерін үндесімі, бұл – бірінші буындағы <о, ө, ұ, ү> ерін дауыстылардың әсерінен екінші-үшінші буындағы <ы, і, е> езуліктердің еріндікке айналып, ұқсап,

жуықтап айтылуы. Ерін үндесімі қазақ тілінде тек ауызша тілге тән (жұлдызды – [julduzdu], күнге – [küngö]) (Күдеринаова, 2014 а: 124-132).

Бұдан басқа дауыстылар орфоэпиясына қатысты ықшамдалу құбылысы, яғни дауысты дыбыстың түсіріліп, сусып, көмескі айтылуы және қосылып, селбеспелі айтылуы қазақ орфоэпиясындағы дәстүрлі нормалар. Сондай-ақ тіркес жігінде дауыссыздар үйлесімі, әсіресе ұяңдану бағытындағы үйлесімі қазақ тілінің дәстүрлі нормасы болып табылады. Әсіресе <к, к, п> қатаң дауыссыздары дауыстылармен не үнді, ұяң дыбыстармен қатар келгенде, ұяңдап, [ғ, г, б] дыбыс варианттарына айналады. Сол сияқты **б** дыбысы да екі дауыстының, үнді мен дауыстының арасында келгенде, босаң, екі еріннің сәл жуысуы арқылы айтылады, бірақ **б** әрпі жазылады. Бұл – орыс тіліндегі ерін-тіс жуысуы арқылы жасалатын **в** фонемасы емес, түрік тіліндегі ерін-ерін жуысуы арқылы жасалатын жұмсақ **б** вариациясы. Мысалы: *ебедейсіз – evedeysiz, сабақ – савақ, қабаған – қаваған, абай бол – авай бол, әбігер болу – әвігер волуу, тәрбие – тәрвиіе, табақ – тавақ, жаз бойы – жаз войу* (Күдеринаова, 2016 б.).

ш, с дыбыстарының алдынан келген *п* фонемасы да «жұмсарып», екі еріннің жуысуы арқылы *п* мен *ф*-ның аралығында айтылады: *тенте – тенте, қапса – қапса, көпшік – көпшік, тапсыр – тапсыр, тәпсір – тәпсір, топса – топса*.

ш, с дыбыстарының алдында *к, қ* дыбыстары жұмсарып, өзінің негізгі, яғни *қор, қала, тапқыр, көк, тек* деген сияқты сөздерді айтқандағы реңкінен айнып, жуысыңқы айтылады. Мысалы: *ақша – ахша, ақ шаңқан – ахшаңқан, ақ шағала – ахшағала, бақшаң-бақшаң ету – бахшаң-бахшаң етуу, көк шәлі – көкхшәлі, көксеу – көкхсөу* (Күдеринаова, 2005: 35).

п фонемасы өзінен кейін айтылған дауысты не үнділердің әсерінен босаң *б* вариациясына айналады: *дөп-дөңгелек – дөб-дөңгөлөк, көпбұрыш – көббұрұш*.

Бұл нормалар қазақ тілінің ауызша сөйлеу жүйесіндегі негізгі әрі басты заңдылықтар (Уәли, 2008).

Қазақ тілі 20 ғасыр басына дейін ауызша дамып, жетілгеніне байланысты жазу мен оқуға қарағанда, тыңдау мен айтуға бағытталған тіл болғандықтан сөздің айтылу нормасы, сөз просодиясы өте маңызға ие. Егер орфоэпиялық заңдылықтар сақталмаса, бұзыла бастаса, сөздің коммуникативтік әлеуеті бұзылып, айтылар ой тыңдаушысына жетпейді, сөздің мазмұны ашылмайды.

Иссапарға барған аудандардағы қариялардың сөйлеу тілінен біз жоғарыдағы орфоэпиялық нормалардың жарқын үлгісін көрдік. Күнделікті радио-телехабарлардан, теле жұлдыздар мен әртістерден, әншілерден, дәріс, семинарлардан, интернеттегі сөздерден ести алмайтын, тіпті ұмыта бастаған қазақ ұлтының дәстүрлі дыбыстық сөйлеу нормасын тауып, қауыштық. Сұхбаттар құлаққа өте жағымды, көңілге қонымды шығып отырды. Өйткені бұл сұхбаттарда қазақ тілі ауызша жүйесінің үлкен құрсауы – үндесім заңы - тілдегі дауысты дыбыстардың билігімен сөздің бүтіндей үндесіп, не жуан, не жіңішке немесе жуан еріндік реңкпен, не жіңішке еріндік реңкпен бір әуенмен айтылуы, дауыссыздардың ассимиляциясы айнытпай көрінді.

Алайда қазіргі 70 жылдардан бермен қарай туған қазақтілділердің ауызша тілінде көбіне жазба тіл нормасы сақталады. Сөз қалай жазылса, солай айтылады. Ал 2000 жылдан бермен қарай туған ұрпақтың сөйлеу тілінде тіпті қазақ тілінің нормасына жат жаңа құбылыстар пайда болып жатыр. Мысалы, сұхбат алған жастардың тілінде ашық дауыстыларды қысаң етіп айту жаппай етек алғаны байқалды: *ниге (неге), себебі (себебі), сүйлегісі (сөйлегісі), узекті (өзекті), уте (өте), урушиша (орысша), уз кизегінде (өз кезегінде), ұлт жанашыры (ұлт жанашыры), уткендей (өткендей)* деген ашық буынның қысаң айтылуы, қысаң буынның тым қысаң айтылуы әсіресе қыз балалардың тілінде жиі кездесті. Бұл – орыс тілінің әсері дейін десек, бірыңғай қазақы ортада өскен, күнделікті сөйлеу тілі қазақ тілі деп көрсеткен, қазақ мектебін бітірген жастардың тіліне орыс тілінің әсері бола қоймауы мүмкін. Бірақ, дегенмен де, орыс тілінің жаңғырық әсері болуы кәдік.

Бұдан өзге дауыссыздардың, әсіресе қатаң, тоғысыңқы, тіл алды <t> фонемасының жінішке вариациясы <e> дауысты дыбысымен қатар келгенде пайда болғаны байқалды. Мысалы: *t'ereң (терең), y'te (өтө), құрметт'eu (құрметтеу), мект'ептер (мектептер), мәрт'ебе (мәртебе), көт'ереді (көтөрөді)*.

Ерін үндестігі еш қай студенттің тілінен естілмеді. Бұл қазақ тілінен ерін үндестігі бірте-бірте өшіп бара жатыр дегенді білдіреді. Болашақта мүлде болмайтынын болжай аламыз.

Дауыссыз дыбыстарға қатысты үйлесімнен гөрі дыбыстардың, кейде буынның қысқаруы байқалды: *келед(i), тырысам(ын), ед(i), көтеред(i), қайт(ада)тан, ойлайм(ын), қа(л)ған, ке(л)ген, аша(ал)май, берем(ін)*. Бұл ағылшын тілінің әсері деп ойлаймыз.

Студент жастардың тіліндегі теріс үдерістердің бірі <h> фонемасын [h] дыбысы етіп айту жиі, мысалы, *сөздін (сөздің), жана (жаңа), жанағы (жаңағы)*.

Шылаулардың айтылуы морфологиялық ерекшелік болса, оны фонетикалық ерекшелікке қостық, себебі олардың алдыңғы, өзі шыланған сөзбен үндеспей тұруы барлық сөйлеушілердің тіліне тән болды: *білеміз да, көреміз да*.

Сонымен, екі ұрпақтың тіліндегі фонетикалық құбылыстар арнайы талдау жасамай-ақ көрініп тұрған үлкен айырмашылықтардан тұрады.

Қазіргі vs. дәстүрлі сөйлеу үлгілерінің просодикасы мен интонациясы. Дәстүрлі және қазіргі сөзсаптам үлгілерінің просодикасы мен интонациясы *аудиторлық бағалау* әдісі негізінде талданды. Инструменталдық әдістер бола тұра, перцепциялық негіздегі әдіске артықшылық берудің екі себебі бар, біріншісі зерттеудің алғашқы кезеңімен байланысты: инструменталдық әдістермен зерттеу келесі кезеңіге жоспарланды, екіншісі тыңдарман қабылдауындағы екі сөз үлгісінің айырмашылығын құлақшалым (слуховое восприятие) арқылы анықтау көзделді. Аудиторлық талдауға алынған ауызша сөз үлгісі екі бағыттағы просодика-интонациялық сипаты бойынша талданды:

1) *формалды көрсеткіштер*: дикция, артикуляциялық айқындық, дыбыстау, сөз ағымының тұтастығы, сөзді, дауысты басқара білу қабілеті.

Мұндағы «сөз ағымының тұтастығы» уәжсіз паузасы жоқ бірқалыпты, байсалды ырғақ пен ұзын сөйленімдерді шоғырландыратын интонацияның үйлесімінен тұрады, ол сөзге табиғи сипат береді. «Сөзді, дауысты басқара білу қабілетіне» тембр ойнақылығы, үннің құлаққа жағымдылығы, дауыс қаттылығының ойнақылығы (тыңдаушының ыңғайына қарай дауысты қатты не бәсең шығара алу), дауыс құбылмалылығы (дауыс жиілігін өзгерте алу), дауыс күші (дыбыстау кернеулігі немесе керісінше дыбыстау босандығы), дауыстың экспрессиялылығы (эмоциялық бояуы, мәнерлілігі) жатады.

2) *сөз сапасы көрсеткіштері*, олар сөйлерменнің сөйлеу мәдениетінен хабар береді, әрі коммуникацияның сәтті өтуін қамтамасыз етеді: сөз дұрыстығы, дәлдігі, тазалығы, логикалылығы, байлығы, мәнерлілігі, орындылығы, тиімділігі мен нормалылығы.

Мұндағы «сөз дұрыстығына» инвариант интонемаларды дұрыс қолдану, «сөз дәлдігіне» айтылған ақпаратқа, тыңдарман көңіл-күйіне қарай просодика-интонациялық амалдарды тиімді пайдалану, «сөз мәнерлілігіне» сөздің интонациялық безендірілуі, интонациялық алуантүрлілігі, интонациялық құрылымдардың центрін ерекшелеу, сөз ағымына сауатты мүшелу жатады. Дауыстың өзі де мәнерлі бола алады, оны әдетте «жұмсақ, жылы, сыңғырлаған, бойды алатын» деп сипаттайды. «Сөз орындылығы» сөздің қарым-қатынас жағдайы мен міндетіне, айтылып отырған ақпаратқа, таңдалған сөз жанры мен стиліне, автор мен адресаттың жеке ерекшеліктеріне қатысты шама болып табылады. «Сөз тиімділігіне» аудиториямен қатынас орнату дағдысы, сөйлермен дітін жеткізуші құралдардың қуаты мен энергиясы, еліктеу мен имитация сияқты психологиялық механизмдерді қолдана білу қабілеті жатады. «Сөз нормалылығы» жалпыға ортақ просодика-интонациялық безендіру үлгілерін қолдануды білдіреді. Тілдік қауымдастықта норма объективті түрде БАҚ, массмедиа, радио, теледидар арқылы насихатталып, орнығады, тіл жүйесімен тікелей бйланысты болып табылады. «Сөз тазалығы» бөгде тіл просодика-интонациялық құрал, элементтерінің, акценттің болмауын, хезитациялық

паузалардың аздығын, «сөз логикалылығы» ойды бірізді, аргументті жеткізуді, «сөз түсініктілігі» ең алдымен сөзді тыңдарман қабылдауына қарай ұйымдастыра алу, сөйлерменнің үнемі өз тыңдарманының еркіне жығылып, соған ыңғайлы формаларды қолдануын көрсетеді, сөз түсінікті болу үшін дикция мен дыбыстау да ерекше қызмет атқарады.

Сонымен аудиторлық талдауда екі сөз үлгісі:

- дұрыс, сапалы, әсерлі, орынды, сауатты сияқты т.б. оң бағаны білдіретін «жоғары» (таңбасы «+»);

- оң бағаға жақындау, бірақ олардың қарама-қарсы теріс мәнінен алшақ «орташа» (таңбасы «±»);

- оң бағаға қарама-қарсы бұрыс, сапасы төмен, әсерсіз, орынсыз, сауатты емес сияқты т.б. теріс мәнді білдіретін «төмен» (таңбасы «-») белгілер арқылы бағаланды.

1-кесте – Аудиторлық талдау

Сөздің просодика-интонациялық сипаты	Дәстүрлі сөзсаптам	Қазіргі сөзсаптам
Ауызша сөздің формалды көрсеткіштері		
Дикция	±	±
Артикуляциялық айқындық	+	-
Дыбыстау	+	±
Сөз ағымының тұтастығы	+	+
Сөзді, дауысты басқара білу қабілеті	+	±
Ауызша сөз сапасының көрсеткіштері		
Сөз дұрыстығы	+	+
Дәлдігі	+	±
Тазалығы	+	-
Логикалылығы	+	+
Байлығы	+	±
Мәнерлілігі	+	+
Орындылығы	+	-
Тиімділігі	+	±
Нормалылығы	+	+

Қорыта айтқанда, аудиторлық талдау дәстүрлі сөзсаптам үлгісі құлақшалымға жағымды, әсерлі, оның формалды белгілері мен сапасы жоғары екенін көрсетті. Тек дикцияға қатысты бағалау «орташа» мән иеленді, бұл сөзі тәжірибеге алынған сөйлермендердің арнайы тілтанымдық немесе журналистік білім иелері еместігінен болуы мүмкін. Ал қазіргі сөзсаптам үлгісіне алынған жастар ауызша сөзінде просодика мен интонацияның интеллектуалдық (тілдік) қызметіне қатысты параметрлер «жоғары» және «орташа» мәндермен бағаланса, эмоционалдық (сөйлеу, прагматикалық) қызметіне қатысты параметрлер «орташа» не «төмен» мәндерден көрінді. Демек қазіргі қазақтілді жастар тіл нормаларын білгенімен, аудиторияға әсерлі сөйлеу, сөз прагматикасын ұйымдастыру, тыңдарманын ойлау, жағдаятқа қарай дігіне жету үшін дауыс құралдарын құбылту сияқты тілдік-коммуникативтік дағдыларды игермеген болса керек. Сонымен бірге импортталған тілдің әсері мен калькалану үдерісінің де ықпалы бар екені анық.

Қорытынды

Зерттеу барысында тұңғыш рет қазақтың дәстүрлі және қазіргі сөзсаптам нормаларының айырмашылықтарын талдауға тырыстық. Талдау барысында мынадай қорытындыларға келдік. Еліміздегі тәуелсіздік жылдары ішкі миграция үдерісіне жол ашты, қазақ халқының жаппай қалалануына (урбанизация) мүмкіндік берді. Бұл үдерістер қоғам өмірінің түрлі салаларында мемлекеттік тілдің қолданыс арналарының ашылуы кезеңіне тұспа-тұс келді. Жаңа құбылыстар мен реалийлерге өз тілінде атау беру, лезде таратуды қажет ететін сан салалы ақпарат легін игеру үшін орыстанған қала қазақтары мен ана тілінде көбінде тұрмыстық деңгейде, ары кетсе кітаби тілдің бір стилінде ғана жетік сөйлейтін дала қазақтары үшін оңайға түскен жоқ. Сондықтан көп жағдайда импортталған тілдің ресурстарына, ұлттық тілдің ішкі заңдылықтарына сай игерілмеген аудармаға, кеңестік кезеңде қалыптасқан калька арқылы жаңаны игеру әдістеріне арқасүйеушілік басымдық алып кетті. Ана тілінің ішкі ресурстары арқылы жаңартпалар жасау үрдісі іске қосылғанмен, ол тіл иелмендері арасында жаппай сипат алуына біраз уақыт қажет болды. Сөйтіп, сөзсаптам өзгерді, ұлттық, дәстүрлі сипатынан ажырады.

Қазақ тілі сөзсаптамындағы өзгерістер еліміздегі қазақ тіліне баламалы тіл – орыс тілінің ұғымдары мен грамматикалық құрылымын қазақ тіліне көшіріп қолданудан және қазақ тілін төмен деңгейде білушілердің саны көп болуына байланысты олардың нормаланып кетуінен қалыптасты.

Қазақ тілі сөзсаптаманың өзгерісі, тілдің грамматикалық жүйесі тікелей мәдениетке, қоғамдағы материалдық-рухани құндылықтарға тәуелді болады. Жаңа сөз, жаңа ұғым, жаңа түсінік тілден жаңа құрылымдар талап етеді.

Тілдің дамуы немесе дәстүрлі нормадан өзгеру құбылысы сол тілді өз деңгейінде білмейтін адамдар тобының көп болуы себебінен де туындайды.

Қоғамда, әлемдік кеңістікте ауызша тілден жазба тілдің рөлінің артуы – ауызша сөзсаптамның бұзылуына немесе әлсіреуіне себеп болатын негізгі факторлардың бірі.

Тіл білімінде тілдің грамматикалық жүйесі ең баяу өзгертін тіл деңгейі саналады. Ондаған ғасырмен өлшенеді. Қазақ тілінің грамматикалық жүйесінде соңғы жүз жыл ішінде пайда болған өзгерістер қазақ ұлтының ойлау жүйесіндегі аса күрделі трансформацияның болғанын дәлелдейді.

Тұрақты оралымдармен сөйлеу, мағынаны астарлап беру, сөздерді төгіліп тұратын өлең сияқты ұйқаспен тізу, аз сөзге көп мағына телу – қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамына тән нормалар. Бұл ерекшеліктер ата буынның тілінде көп кездесті. Жастар тілі керісінше қасаң, жұтаң, өзге тілден енген сөздер араласқан, сезімнен гөрі нақтылыққа бағытталған (ал қазақ қоғамында сөзден ләззат алу, рахаттану, әңгіме тыңдау мәдениеті болған). Бетпе бет сөйлесуден гөрі онлайн сөйлесу жиірек орын алатын қоғамда бұлай сөйлеу қалыпты әрі ыңғайлы болып қалды. Бүгінгі жастар қазақ тілінің дәстүрлі сөзсаптамын танымайды және іздемейді.

*Мақала «BR0855530 - Қазақ тілінің лингвомәдени сөздігі: этносемантикалық талдау» атты гранттық жоба негізінде жазылды. Қажетті материалды жинап, жүйелеуді авторлар бірлесіп атқарды.

Әдебиеттер

Уәлиұлы Н. (2008) Орыс тілінің тұрманы түгел // Ана тілі. – № 9. – 28 ақпан, 2008.

Уәли Н., Күдерінова Қ., Фазылжанова А. (2005) Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы. – Алматы: Арыс, 2005. – 200 б.

Күдерінова Қ. (2014) Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы: Елтаным, 2014. – 124-132 бб.

Kuderinova K. (2016) Çağdaş kazak dilinde telaffuz sorunlar // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. Bahar/Spring 2016, – 113-129.

Күдерінова Қ. (2005) Дыбыстар орфоэпиясы // «Қазақ тілінің орфоэпиялық анықтағышы», – Алматы: 2005. – 35 б.

References

Ualiuly N. (2008) Orys tilinin turmany tugel // Ana tili. – № 9. – 28 ақпан, 2008. [Ualiuly N. The whole life of the Russian language // Ana tili. – № 9. - February 28, 2008.] (in Kazakh)

Uali N., Kuderinova K., Fazylzhanova A. (2005) Qazaq tilinin orfojepijalyk anyktagyshy. – Алматы: Arys, 2005. – 200 б. [Uali N., Kuderinova K., Fazylzhanova A. Orthoepic determinant of the Kazakh language. - Almaty: Arys, 2005 – 200 p.] (in Kazakh)

Kuderinova K. (2014) Qazaq zhazuynyn teorijalyk negizderi. – Алматы: Eltanym, 2014. – 124-132 bb. [Kuderinova K. Theoretical foundations of Kazakh writing. - Almaty: Eltanym, 2014. - pp. 124-132.] (in Kazakh)

Kuderinova K. (2016) Çağdaş kazak dilinde telaffuz sorunlar // Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. Bahar/Spring 2016, – 113-129. [Kuderinova K. Problems of pronunciation in the contemporary Kazakh language // Journal of Turkic World Language and Literature. Spring/Spring 2016, – 113-129.] (in Turkish)

Kuderinova K. (2005) Dybystar orfojepijasy // «Qazaq tilinin orfojepijalyk anyktagyshy, – Алматы: 2005. – 35 б. [Kuderinova K. Orthoepy of sounds // Orthoepic determinant of the Kazakh language, - Almaty: 2005. – 3] (in Kazakh)